

ZĪMES UN NOZĪMES DAUGAVPILS SKOLĒNU DZIMTĀS PILSĒTAS ATTĒLOJUMOS

Signs and Meanings in the Representations of their Home City by the School Pupils of Daugavpils

Mairita Folkmane

Daugavpils Universitāte, Saules iela 1/3, Daugavpils, Latvija, e-pasts: ceram@inbox.lv

Ilva Skulte

Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija, e-pasts: iskulte@gmail.com

Abstract. *Daugavpils historically was the place where different ethnic groups are living together, interacting on the public spaces. The mixture of cultures is represented in the city landscape - home to every inhabitant, still having different accents, figures and symbolical meanings. The following paper is based on the semiotic analysis of the pictures made by the pupils of different (ethnic) schools of Daugavpils, in order to understand what and how children "see" their city - what are the signs they use to construct the message about their city together and what do they mean - how different is a pictorial message. To do the analysis collection of the children drawings was made for an exhibition in the hall of the city municipality of Daugavpils - a material for our research. The findings show that besides of expected reference to different cultural traditions and some aesthetical preferences, no difference exists between the way children represent their city. Diversity of cultural footprints in the landscape of the city and the pride for their city is present in the works of children coming from different ethnic, linguistic and cultural environments.*

Keywords: *representation, cultural diversity, children drawings, sign, symbol, message, connotation, denotation, modality.*

Ievads

Daugavpils izsenis bijusi pilsēta, kurā līdzās sadzīvojušas daudzas tautas un kultūras. Šo kultūru mijiedarbes rezultātā pilsētā izveidojusies savdabīga vide un ainava, kura visiem pilsētas iedzīvotājiem nozīmē mājas, bet, atkarībā no kopienas ieradumiem un kultūras regulām katrai tautībai ir savi akcenti, savi izcēlumi, savi figūras / fona risinājumi – savas zīmes. Referātā ar semiotiskās analīzes palīdzību tiks analizēti dažādu tautību Daugavpils skolēnu vizuālie vēstījumi, kuros attēlota dzimtā pilsēta, lai saprastu, ko un kā pilsētā „redz” tās bērni – kādas ir zīmes, kurās viņi izvēlas iekodēt savu vēstījumu par pilsētu un ko tās nozīmē, t.i., kāds vēstījums un cik atšķirīgs vai vienāds skatījums uz pilsētu ir raksturīgs dažādu kopienu ļaudīm.

Darba mērķis un teorētiskais ietvars

Darba mērķis ir izanalizēt, kā Daugavpils skolēni zīmējumos atveido savu pilsētu - kādas zīmes tiek veidotas, kādas nozīmes tajās ietvertas, kas tiek konceptualizēts kā būtiskākais (informācija), svarīgākais (emocijas) un kā šīs zīmes iegūst papildnozīmes sociāli kulturālā (etniskās kopienas, reģiona un mūsdienu globālajā) kontekstā. Pamatā ir pieņēmums, ka tēlaini vizuālajai darbībai un domāšanai ir liela nozīme ne tikai bērna attīstībā, bet arī sociālās realitātes konstruēšanā un sekojoši bērna kā sociāla aģenta attieksmju, vēlmju un rīcības pamatu izveidē. Tādēļ bija nepieciešams vispirms veidot teorētisko rāmējumu, lai izprastu, kā bērna individuālie apkārtējās vides vērojumi tiek konceptualizēti un izpausti vizuālos vēstījumos, kāda loma šo vēstījumu veidošanā ir vizuālajai domāšanai, iztēlei un citiem psiholoģiskajiem mehānismiem un kāda loma videi un kultūrai, kurā bērns uzaudzis.

Redzamais, redzētais, uzskatāmais, iztēlotais jau no pašiem pirmajiem dzīves gadiem ieņem būtisku vietu bērna orientācijā apkārtējā vidē. Vispirms sensori iegūtā informācija rezultē priekšstatos, kas tiek tālāk pārstrādāti domāšanā un iztēlē - redzes, taustes un kustības uztvērumus 2-3 gadu vecumā papildina krāsu atpazīšana (Hibnere, 1998: 34 - 37). Sešu gadu

vecumā bērnu uztverē jau vērojama mērķtiecība - tiek ievēroti, uztverti tie apkārtējās pasaules elementi, kas izrādās visvairāk bagāti ar **informāciju, kā arī tie, kas saistās ar bērna domām**, nokļūstot arī kompozīcijas (šai laikā veidojas arī acumērs un telpiskā orientācija) centrā (Hibnere, 1998: 55). "Mentāli apstrādāt tēlu augstākā izziņas līmenī nekā vienkārši sajūst un izdalīt nozīmē, ka jums jākoncentrējas uz to, kas dots jūsu redzes laukā ar nodomu atrast nozīmi, ne tikai veikt novērošanas aktu, kas pieprasa daudz asāku mentālo aktivitāti. Pajautājiet sev: Vai šim attēlam ir kāda nozīme jūsu dzīvē? Atbilde uz šo jautājumu nosaka, vai jūs atcerēsities vai aizmirsīsiet šo attēlu"² (Lester, 1995: 5 - 6). Bērns attīstās vērojot un vērtējot vispirms vidi sev apkārt, tad - arvien attālinātākus notikumus, parādības un lietu izkārtojumus, gan arī tās reprezentācijas - savas vizuālās darbības produktus un mākslas darbus kultūras mantojumā, tādējādi gan iegūstot vispārkulturālu pieredzi, gan **orientāciju etniskajā kultūrā** (Hibnere, 1998: 71 - 72). Divi elementi - estētiskais veidols un nozīme mijiedarbojas attēla komunikācijā, bet tā tieši tādēļ precīzu vizuālu vēstījumu radīt nav viegli, jo emocionālie un intelektuālie elementi saistīti ar kultūru (Lester, 1995: 416).

Kā vizuālajā uztverē, tā komunikācijā liela nozīme ir atmiņai - **agrāk uztvertais, pārdzīvotais un darītais tiek iegaumēts kā tēls**, kas turpmāk palīdz sajūtu fiksējumos izšķirt objektu, kurš uztverts. Lai tēlu reproducētu, vizuālajā darbībā jāsaista dažādi atmiņas veidi - redzes un taustes, emocionālā, verbālā un kustību. Atmiņas pamatprocesi ir iegaumēt, saglabāt (īsi vai ilgi), aizmirst, atpazīt, reproducēt (Hibnere, 1998: 83). Iepriekšējās zināšanas ļauj saskatīt vairāk (Lester, 1996: 421). Spilgti tēli, informatīvais kodols, kā arī asociācijas un emocionālais konteksts palīdz bērnam atcerēties un izteiktāk veido priekšstatus, kas ir sava veida saikne starp uztveri un domāšanu. **Vizuālajai domāšanai** ir īpaša vieta kognitīvajos procesos. Jau 3 gadu vecumā attīstās uzskatāmi darbīgā, praktiskā domāšana, bet 3 līdz 7 gadu vecumā - uzskatāmi tēlainā (abstraktā, verbālā) (Hibnere, 1998: 92). Ja agrākā bērnībā bērns darbojas, izmantojot vizuālās izteiksmes līdzekļus, tad vēlāk viņš vairāk domā vizuāli un iztēlojas (Hibnere, Grasmane, 2000: 23 - 24). Mācoties tiek mobilizēti un integrēti abi informācijas veidi - verbālā un vizuālā informācija, mūsdienās tieši vizuālajai iegūstot arvien lielāku nozīmi, tādēļ zīmējumam tieši kā vizuālās domāšanas attīstīšanas līdzeklim būtu jāpievērš īpaša nozīme skolu programmās. V. Zinčenko par vizuālo domāšanu sauc "cilvēcisko darbību, kuras produkts ir jaunu tēlu veidošanās, jaunu vizuālo formu rašanās, kas nes noteiktu nozīmes lādiņu un padara šo nozīmi redzamu."³ (Зинченко, 2002: 207). Vizuāli domāt iespējams, kad un tieši tādēļ, ka redzes tēli ir relatīvi neatkarīgi no objektiem reālajā pasaulē – ar tiem var rīkoties patvaļīgi (Зинченко, 2002: 207). Tātad nepieciešama iztēle - **"radoša izdoma, kaut kā neredzēta izdoma"** (Hibnere, 1998: 98) ļauj priekšstatīt turpmāko, kombinēt, papildina uztverto un apaudzē zināšanas; tajā rodas iecere, tiek "iznēsāts" un atveidots tēls, top oriģināla kompozīcija (Hibnere, 1998: 102 - 103).

Pirmsskolas un jaunākajā skolas vecumā zīmējums ir viena no svarīgākajām bērna ikdienas nodarbēm un personības izteiksmes formām. "Jau no mazotnes vērojama bērna izvēles attieksme pret nosauktajiem vizuālās darbības veidiem: pirmā un galvenā ir zīmēšana" (Hibnere, Grasmane, 2000: 14). Zīmēšana nodrošina pašizpausmi, nepieciešamo radošo procesu, stimulē iztēli un mobilizē psiholoģiskos mehānismus kritiskai domāšanai un precīzai, konkrētai ideju reprezentācijai. Zīmējums ir sava veida modelis, ar kura palīdzību bērns strukturē un ļauj izprast un paredzēt pasauli sev apkārt, novēroto pakļaujot saviem

² To process an image mentally on a higher level of cognition than simply sensing and selecting means that You must concentrate on the subjects within the field of view with the intent of finding meaning and not simply as an act of observation, which demands much sharper mental activity. Ask yourself: Does the image have any significance in your life? The answer to that question determines whether you remember or forget a picture.

³ Визуальное мышление - это человеческая деятельность, продуктом которой является порождение новых образов, создание новых визуальных форм, несущих определенную смысловую нагрузку и делающих знание видимым.

estētiskajiem un ētiskajiem priekšstatiem un konkrētās (izziņas vai komunikācijas) situācijas mērķiem. Tas ietver kā notikumu, tā konceptu reprezentāciju, kas savukārt kalpo par nozīmīgu bērna personības attīstības elementu un līdzekli komunikācijā ar vecākiem, vienaudžiem, audzinātājiem un citiem sabiedrības locekļiem. Reprezentācija tiklab bērnam, kā pieaugušajam ir process, kurā top zīme - apzīmētā un apzīmētāja, nozīmes un formas vienība, kuru lielā mērā nosaka interese par reprezentēto objektu, kas ir kompleksa - iesaista kultūras, sociālos un psiholoģiskos zīmes veidotāja personiskās vēstures aspektus, pie tam tieši interese katras komunikācijas kontekstā noteiks, kādas objekta īpašības jeb "kritērijaspekti" tiks ņemti vērā (un kādi neievēroti), izstrādājot tā reprezentāciju (Kress, van Leeuwen, 1996: 6). Tā kā "cilvēka uztveres kvalitāti - dziļumu, apjomu un tempu - arvien nosaka viņa uztveres pieredze, zināšanas, prasmes, iemaņas, intereses, psihiskais stāvoklis, aktīva vai pasīva attieksme pret uztveramo objektu" (Hibnere, 1998: 71), un apzīmētāju izvēli nosaka komunikācijas situācijas konteksts un konkrētie mērķi, vizuālā komunikācija, lai arī iecerēta kā atspoguļojums vienmēr selektīvi tvers atspoguļoto. Bērnu zīmējumi ir lielisks šāda veida komunikācijas pētniecības materiāls, jo iesaistīto reprezentēto aspektu daudzums un zīmes kompleksitāte palielinās bērnam un viņa paša reprezentācijas resursiem pieaugot - zīme mainās no emocionālas, fiziskas un ekspresīvas dispozīcijas uz konceptuālu un kognitīvu dispozīciju (Kress, van Leeuwen, 1996: 9). Tomēr bez reprezentācijas zīmēšana pilda arī citu būtisku funkciju - tā kalpo par starppersonu komunikācijas līdzekli (Kress, van Leeuwen, 1996: 13), kas norisinās sociālo spēku saspēles laukā, kas šo komunikāciju nepastarpināti iespaido. Tādējādi vizuālā komunikācija ar zīmējumu palīdzību ir arī nozīmīgs aģents bērna socializācijas procesā (Anspaks, 2006: 132 - 157). Tajā bērns ne tikai norāda uz savu piederību sociālai kopienai, ar indeksikālu zīmju starpniecību apliecinot savas izjūtas un idejas, kas to piesaista kopienas ideoloģijai un raksturīgajām emocijām noteiktās sociālās dzīves situācijās un ne tikai mēģina veidot maksimāli "līdzīgas", atspoguļojošas zīmes, kurās ietver notikumus, objektus un cilvēkus, kas svarīgi kopienai. Komunikācija norisinās noteiktos sociālos apstākļos, ievērojot sociāli akceptēto, tai skaitā normas un estētiskos ideālus, kas sabiedrībā vispārpieņemti (Kress, van Leeuwen, 1996: 7), un tiek lietoti, lai regulētu vizuālās reprezentācijas jomu. Tā attēls iegūst modalitāti - tā norāda uz zināšanu sistēmas apliecinājumu vai konstruēšanu. Tās pamatā ir sociāla piekrišana, kas attiecas uz "zināšanu", "faktu" statusu sistēmā vai uz kādu no tās aspektiem, ja tādas nav, iestājas šaubas. Šāda vienošanās tomēr ir ideoloģiska spēka izpausme nevis skolidaritāte (Hodge, Kress, 1988: 123). Zīmējot bērnam visbiežāk ir arī papildus mērķis - ne tikai atveidot (pareizi), bet arī darīt to baudāmi (skaisti) - mākslinieciskā izteiksme vienmēr būs kaut kas vairāk, nekā precīza, maksimāli objektīva reprezentācija. Ar mākslas tēlu, ar skaistā izjūtas līdzekļiem cilvēks izzina citus aspektus un citādā skatījumā, nekā to veic zinātne. Pētot Latvijas ozolu, latviešu zinātnieka viedoklis būtiski neatšķirsies no indiešu zinātnieka iegūtajiem datiem. Turpretī dzejniekam, gleznotājam vai mūziķim Latvijas ozola skatījums ietvers savu īpašo stipru vīru ideālu, simbolizēs spēju pretoties visām vētrām un likstām. [...] Tas nozīmē, ka zinātnieki ozolu uztver un vērtē kā objektīvi pētāmu parādību, vērtējumi ir objektīvi un brīvi no personības subjektīvā vērtējuma. Toties mākslinieks izzina ozolu nevis kā zinātniskas izpētes objektu, bet savā redzējumā pauž savu subjektīvo attieksmi, savas izjūtas par ozolu kā tautas gara spēka simbolu, kā savu pārdzīvojumu avotu." (Anspaks, 2006: 104). Izziņas un informācijas uzkrāšanā un nodošanā vizuālie vēstījumi ir pastāvīgi mijiedarbojas ar verbāliem vēstījumiem. Bērns, kas neprot rakstīt, nereti vienlaicīgi zīmē un komentē atspoguļoto, savukārt vēlāk zīmējumos parādās uzraksti (piemēram, "veikals", "banka") vai pieraksti/paraksti (piemēram, "tētis, mamma, es"). Lai arī valodas loma mūsdienās semiotisko resursu komplektā mainās (Kress, van Leeuwen, 1996: 34), joprojām relevanti ir Rolāna Barta pārspriedumi par tās "enkura" lomu brīvi interpretējamo vizuālo tēlu nozīmes fiksēšanā (Barthes, 1977: 39). Ja vizuālā komunikācija nozīmē subjektīvu redzētā atspoguļojumu, tad

tajā, arī elementārā līmenī savu lomu iegūst gan attēla mākslinieciskā, gan sociālā puse - emocijas, izglītība, kultūra - kā globālā, tā arī sava reģiona kultūra (Anspaks, 2006: 107 - 110).

Materiāls un metodes

Komunikācija ietver dažādus aspektus un dažādu jutekļu un smadzeņu daļu kopdarbu. Viens no būtiskākajiem aspektiem ir vizuālā komunikācija. Nozīmes atklāšanā vizuālajā komunikācijā vairāk jābalstās uz novērojumu un pieredzi, nevis uz izglītību un skaidru kodu. Tomēr praksē viss, ko analizējam, tiecas izpausties tēlos, tādēļ arī mums jāredz, lai noticētu kādam pieņēmumam. Informācija ir komplicēta, un tās ir daudz, tādēļ meklējumi tās efektīvākai uztverei un glabāšanai arī nereti noved pie vizualizācijas, katrā vizuālā vēstījumā var pētīt vizuālo un informācijas daļu (Hibnere, Lasmane, 2000: 36). Pie tam ārēja vai strukturāla līdzība ir tikai daļa no uzdevuma, veidojot vizuālu vēstījumu. Autors ieliek vēstījumā arī savu vēlmi, savu attieksmi pret realitāti, nosakot vēstījuma modalitāti (Hodge, Kress, 1988; Kress, van Leeuwen, 1996).

Tā tiek mobilizēti visi semiotiskie resursi. Objektu atveidē sava loma ir izvēlēm estētiskajā (līnijas, tekstūras, silueti, saskanīgas krāsas, kompozīcija utt.) (Hibnere, Lasmane, 2000: 37), ētiskajā (priekšstati par labo un slikto) un epistēmas (priekšstati par pareizo un nepareizo) aspektos. Bez vizuālās izteiksmes pamatlīdzekļiem - krāsām, formām (punkti, līnijas, silueti), dziļuma izteiksmes līdzekļiem telpa, izmērs, krāsa, gaisma, tekstūra, starppozīcija, laiks, perspektīva, kustība) (Lester, 2006) - iesaistās arī retorika un citi kodifikācijas paņēmieni un līmeņi. Piemēram, Umberto Eko, analizējot vizuālu vēstījumu, apraksta piecus šādus līmeņus - ikonisko, ikonogrāfisko, tropu, topu un entimēmu līmeni. (Eko, 1998: 181 - 184). Tie šajā darbā tiek respektēti, pamatā to tomēr balstot uz Rolāna Barta klasisko divu signifikācijas kārtību modeli mūsdienu mītu un ideoloģisko sistēmu analīzei, ko viņš devis un analizē pielietojis jau vienā no saviem pirmajiem sociāli kritiskajiem darbiem - "Mitoloģijas" (Barts, 2010). Saskaņā ar to zīmes, tai skaitā vizuālas zīmes līdzās pamatnozīmei (denotācija) iegūst sociokulturāli balstītas papildnozīmes (konotācija) (Fiske, 1990: 88). Savukārt, kompozicionālā izkārtojuma nozīmes pētītas izmantojot G. Kresa un T. van Leeuvena aprakstīto modeli ((Kress, van Leeuwen, 1996, 181 - 218), saskaņā ar kuru attēls iedalās augšējā un apakšējā (un vidus) daļā un labajā un kreisajā (un vidus) daļā un centrālajā daļā, pie tam augšējā daļā izvietota vizuālās zīmes, kam ir ideāla (vispārīga, racionāla, spēcīga) nozīme, apakšējā tās, kam ir reāla (atsevišķa, emocionāla, vājuma) nozīme, kreisajā malā doto, labajā – jauno, bet centrā iepretim perifērajām daļām ietver svarīgāko.

Ar mērķi noskaidrot atšķirības, kas Daugavpils bērnu dzimtās pilsētas zīmējumos atrodamas un balstās piederībā dažādām etniskajām kopienām, 2012. gada pavasarī sadarbībā ar sešām Daugavpils skolām (projektā piedalījās Daugavpils Vienības pamatskola (48 skolēni), Daugavpils Saskaņas pamatskola (13 skolēni), Daugavpils Krievu licejs (46 skolēni), Daugavpils Valsts poļu ģimnāzija (12 skolēni), Daugavpils 12. vidusskola (1 skolēns), Daugavpils 16. vidusskola (6 skolēni) un (astoņi pirmsskolas vecuma bērni) tika veidota kolekcija "Mana Daugavpils", kas 2012. gada Mākslas dienu pasākumos 15. maija līdz 15. jūnijam tika izstādīta Daugavpils domes telpās. Pētījumam iesniegtie darbi pēc autoru izvēles tika izpildīti grafīta zīmuļa, krāsaino zīmuļa, tušas, akvareļu, guašas, akrila, kolāžas vai jauktajās tehnikās. Šī kolekcija kļuva par objektu pētījumam, kurā ar semiotiskās analīzes palīdzību tika analizēts, ko un kā Daugavpils bērni ietver un uzsver savā vizuālajā vēstījumā par pilsētu (ko tie sajutuši, uztvēruši, paturējuši atmiņā un konceptualizējuši kā zīmes un simbolus) un kā atšķiras dažādas etniskās piederības bērnu vizuālie vēstījumi.

Rezultāti

Vizuālajā mākslā **kompozīcija** ir vizuālo elementu izvēle un to organizācija kādas idejas paušanai, pārdzīvojuma izteikšanai, funkcionāla uzdevuma veikšanai. Kompozīcijas pazīmes ir vienotība, izteiksmīgums, oriģinalitāte. Sekmīga kompozīcijas veidošana lielā mērā ir atkarīga no šo vērtību apzināšanās. Kompozīcijas apguves rezultāts ir skolēna prasme saistīt vienotā veselumā visus savus fiziskos un psihiskos spēkus, lai radītu idejas un realizētu tās atbilstoši savai iekšējai nepieciešamībai gan vizuālajā mākslā, gan ikvienā citā dzīves jomā (Briška, 2007).

Kompozīciju veido vizuālie elementi - līnijas, formas, apveidi, laukumi, krāsas, tumši gaišās attiecības, faktūras, tekstūras, gaismēna, apjoms, zīmes un simboli (Briška, 2007). Šie elementi ir darba mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi, vizuālas zīmes, kas rodas vielas, materiāla vai instrumenta mijiedarbībā ar papīra vai cita materiāla virsmu (Hibnere, 1998: 170). Komponēšana jeb kompozīcijas veidošana ir radīšana pilnā šī vārda nozīmē. Šajā procesā ir iesaistīti visi jaunrades komponenti (skat. 1.tabulu) - personiskā pieredze (no kā radīt?), emocionālais impulss kā iemesls jaunradei (kādēļ radīt?), iztēle, kuras rezultātā rodas jauna ideja (ko radīt?), un praktiska darbība, kad tiek piemeklēti iecerei atbilstoši vizuāli un tehniski līdzekļi (Briška, 2007).

1.tabula

Jaunrades komponenti (Briška, 2007)

Pieredze	Emocionāls impulss	Iztēle	Realizācija
Sajūtas, uztvere, priekšstati, zināšanas, emocijas, pārdzīvojumi, attieksmes.	Motivācija, vajadzība, nepieciešamība pēc jauniem risinājumiem, interese, mērķis, vērtības.	Neapzināti psihes procesi, disociācija, uztveres tēlu pārveide vadošo emociju iespaidā, asociācijas, jaunu tēlu rašanās.	Griba, mērķtiecība, apzināta vizuālo un tehnisko līdzekļu izvēle, saskaņošana ar nepieciešamību, rezultāta kritiska izvērtēšana un uzlabošana.

Ieceres realizācijas posmā radošo procesu veicina izpratne par izteiksmes līdzekļu, materiālu un tehniku daudzveidību, kā arī speciālo tēlotārdarbības prasmju un iemaņu attīstību.

Kompozīciju ir iespējams izveidot intuitīvi, nepārzinot kompozīcijas likumus. Tā savus darbus rada mazi bērni, kuriem piemīt absolūta kompozīcijas izjūta. Bērns papīra lapas robežās konstruē savu konceptuālu pasauli, kur katrai lietai ir savs pamatojums. Pirmsskolas un sākumskolas vecuma bērniem kompozīcijas prasmes var pilnveidot, papildinot viņu pieredzi un tādā veidā vairojot izejmateriālu jaunradei, kā arī piedāvājot vizuālu un tehnisku iespēju daudzveidību. Jaunrades motivācija un neapzinātie psihes procesi bērnam darbojas brīvi un spontāni; skolotāja galvenais uzdevums ir netraucēt (Briška, 2007).

Analizētajos Daugavpils skolēnu zīmējumus, **kompozīcijā** pārsvarā ir frontāli attēloti kompozīcijas elementi - cilvēki, ēkas, koki. Jaunāko klašu skolēni brīvi izmanto savos darbos dažādus vizuālos elementus - līnijas un laukumus, ar tiem veidojot nepieciešamās formas un apveidus, kuriem tiek piešķirtas faktūras, apjoms, gaismēnas un krāsas, ievērojot tumši gaišās attiecības atbilstoši autoru iecerei. Vecāko klašu audzēkņu darbos tiek pielietota gaismēna, faktūras un perspektīve - lineārā un gaisa. Kā atšķirīgu var minēt kompozīciju, kurā autore (I.B.) simboliski aplī ietver pilsētas galvenos tēlus (Latvijas karogu, dažādu konfesiju baznīcas, tramvaju), ko meitene tur virs galvas.

Autore V. K. attēlo eņģeli virs naksnīgās pilsētas, autors I. K. veido kolāžu, kur vienlaicīgi var skatīt 3 plānus - stadionu no putna lidojuma, pretskatā pilsētas centrālo viesnīcu un spīdvejista figūru tuvplānā, vairākos darbos dažādi risināti iekštelpas attēlojumi,

neizmantojot perspektīvi, pilsētas attēlojums skatāms no putna lidojuma, Interesanti, ka vairāki autori pilsētu attēlo naktī, ietverot kompozīcijā mēnesi, bet 2 no tiem rāda abus - gan sauli, gan mēnesi. Vairāki no autoriem izmanto skaidrojošu tekstu.

Krāsas ir svarīga dzīves sastāvdaļa, tās atspoguļo emocijas un apslēptās izjūtas. Krāsām piemīt objektīvās un subjektīvās īpašības. Objektīvās ir tās, kuras var izmērīt un aprakstīt (gaišums, piesātinājums, pamatkrāsas, atvasinātās krāsas, blakuskrāsas, papildkrāsas), tās nav saistītas ar cilvēka sajūtām. Subjektīvās ir tās, kuras nevar precīzi aprakstīt un izmērīt, bet kuras cilvēkā rada noteiktas sajūtas - silta, auksta, viegla, smaga. Jebkura krāsas subjektīvā īpašība ir atkarīga no blakusesošās krāsas (Kagaine, 1999: 7 - 8).

Salīdzinot divas pēc apmācības valodas atšķirīgas skolas, no kurām izstādei bija piedāvāts salīdzinoši vienādi liels zīmējumu skaits – Vienības pamatskolu un Daugavpils Krievu liceju – zīmīgi, ka krievu skolas zīmējumi ir krāsaināki. Tajos ir izmantota lielāka krāsu dažādība un daudzveidīgāki dominējošo krāsu salikumi, kas kompozīcijās praktiski neatkārtojas (skat. 2.tabulu).

2.tabula

Krāsu salikumu izvēles salīdzinājums (procentos no darbu kopskaita)

Vienības pamatskola:	Daugavpils Krievu licejs:
Dzeltens – zils – brūns – pelēks 29 %	Zaļš – sarkans – zils 13 %
Zaļš – brūns – zils 23 %	Zaļš – dzeltens – zils – rozā 11 %
Zaļš – sarkans – pelēks 12,5 %	Oranžs – rozā – zils 11 %
Grafika (melnbalts) 8,5 %	Zaļš – brūns – zils 8,7 %
Violets – dzeltens – oranžs 6,2 %	Dzeltens – pelēks – rozā 8,7 %
Citi 20,8 %	Grafika (melnbalts) 2,6 %
	Citi 45,6 %

Nav iespējams viennozīmīgi izskaidrot kādu no izmantotajiem krāsu salikumiem, tomēr psiholoģijā tiek izmantoti pieņēmumi par krāsu uztveri un iespaidu uz psihi, kurš ir pieņemams vairumam cilvēku (Kagaine, 1999). Krāsu salikumā, kurš raksturo dzīvesprieku ietilpst dzeltenās, sarkanās un baltās sajaukumi. Oranžā simbolizē veselību, pārliecību par saviem spēkiem, nopietnus nolūkus, enerģiju. Sarkanā krāsa ir uzbudinoša kā enerģija, aktivitāte, mērķtiecība, spēks. Dzeltenā – aizrautība, starošana, apslēpts spēks, neatkarība. Drūmu iespaidu rada tumšu krāsu salikumi, piemēram, melnās un violetās krāsas salikums. Pelēkā ir nekustīgums, nezināšana, pieticība, ikdiena. Miers ir daudzsološs klusums, apstāšanās, spēku uzkrāšana, garīga līdzsvara atgūšana. Šādu dvēseles stāvokli var izteikt ar krāsām, kas nav nomācošas, pārāk tumšas, nav pārāk uzbudinošas, nav uzbāzīgas. Zilās un baltās salikums simbolizē vienaldzību, brīvību, bezrūpību. Zaļā nozīmē mieru, apmierinājumu, noturību. Zilā tiek uztverta kā tīrība, dvēseles gudrība, patiesība, skaidrība. Zilā kopā ar balto - kā vienaldzība, gudrība, bet zilā un melnā krāsa kopā nozīmē skumjas. Spēcīgu priekšstatu par labsajūtu rada brūnā krāsa ar nelielu silti zaļās krāsas piejaukumu, bet brūnā viena pati – par ērtībām un apmierinājumu. Zaļā un dzeltenā krāsas, savukārt, pārstāv dzīvīgumu un prieku. Krāsu psihofizikālās īpatnības vēl vairāk pastiprinās, ja blakus novieto ļoti atšķirīgas krāsas, kurām krāsu spektrā ir liela atstarpe. Krāsu pretstats jeb kontrasts mākslas darbu atdzīvina, piešķir tam “svaigumu” (Kagaine, 1999: 12).

Kopumā var secināt, ka Vienības pamatskolas bērnu darbos izmantoto krāsu pielietojums pauž mieru, apmierinātību un stabilitāti, savukārt, Daugavpils Krievu liceja audzēkņu darbi izstaro enerģiju, dzīvesprieku un mērķtiecību. Tomēr ir jāņem vērā, ka šie skaidrojumi ir subjektīvi. Abu pētāmo grupu audzēkņi savos darbos ir izmantojuši zaļu – brūnu – zilu toņu gammu. Vienības pamatskolas audzēkņi to ir izmantojuši 2,6 reizes biežāk nekā Krievu liceja audzēkņi, savukārt košās un aktīvās krāsas dažādās kombinācijas biežāk lietojuši Krievu liceja audzēkņi.

Kopumā **tematikā** (skat. 3.tabulu) visu analizējamo skolu bērnu zīmējumos dominē pilsētas ainava, pie tam daudzi objekti tajā saistīti ar simboliskām nozīmēm, pašu bērnu emocionālo pieredzi vai arī īpašām, ar bērnu dzīves stilu saistītām sociālām praksēm. Tādējādi arī centrālais tēls, ko bērni ir izvēlējušies kā zīmes, kas vislabāk reprezentē Daugavpili, visbiežāk bija kāds objekts pilsētas arhitektūrā - piemēram, tilts, parks vai kāda baznīca. Pie tam šajā aspektā arī neizdevās konstatēt īpašas atšķirības starp skolām – latviešu skolas audzēknis var kolorīti atveidot pareizticīgo baznīcu un izpletņu lēcienus 9. maija svinībās, gluži tāpat kā krievu vai poļu skolas audzēknis – Vienības namu un teātri. Interesi izraisa cilvēku iekļaušana vai neiekļaušana savas pilsētas attēlojumā – 25 % Vienības pamatskolas un Valsts Poļu ģimnāzijas audzēkņu savos darbos ir attēlojuši vienu vai vairākus cilvēkus, ģimeni, skolu, 33 % Daugavpils Krievu liceja audzēkņu darbos ir iekļauti cilvēki, tie ir parādīti arī grupās – kopā sportojot, muzicējot, spēlējot teātri, Masļeņicas svinībās u.c.

3.tabula

Tēli un tēmas Daugavpils skolēnu savas pilsētas atveidojumos

Skola Tēli Tēmas	Vienības pamatskola	12.vsk.	Krievu licejs	16.vsk.	Valsts poļu ģimnāzija	Saskaņas pamatskola
Pilsētas ainava: ielas/lauk., baznīcas, dzīvojamās ēkas, industriāli objekti, parki, pieminekļi, mākslas objekti.	Pareizticīgo baznīca, katoļu baznīca, teātris, stacija, Universitāte, Represēto piemineklis, Bruņurupucis, strūklaka parkā, tilts, skola, Rotko piemineklis.	Ainava ar helikopteru, mašīna, gaismeklis.	Rūpniecība, baznīcas, tramvajs, teātris, ziedi, pareizticīgo baznīca, ainava, pilsētas ainava.	Pilsētas ainava.	Tilts, tramvajs, baznīca, daudzdzīvokļu mājas, dažādas baznīcas kopā, katoļu baznīca, strūklaka, rūpnieciski elementi, viesnīca.	Tramvajs, Dubrovina parka objekts, Strūklaka.
Pilsētas vēsture un identitāte: pils, cietoksnis, ģerbonis.	Pilsētas ģerbonis, putna obelisks, Latvijas karogs, Vienības nams.		Dinaburgas pils, Cietoksnis, Putna obelisks, Daugavpils simbols – lilija.	Cietoksnis.	Vienības laukums, Baznīcu kalniņš, Latvijas karogs.	Putna obelisks.
Sociālās prakses: veikali, ēstuves, skolas, izklaižu vietas, sports.	Laiva, zooloģiskais dārzs, McDonald, Chilli pica, Ledus halle, bērnu laukums Olimpiskais Centrs, sporta aktivitātes: teniss, spīdvejs, basketbols.	Banka, Darbs.	Cirks, ziemas prieki, hokejs, spīdvejs, Olimpiskais Centrs, Regates.	Tirgus, Hes- burgers.	Salūts.	Salūts, skeitbords, kafejnīca.

Svētki: etniskie svētki, ideoloģiskie, citi.	9.maija svinības ar izpletņiem.		Mūzikas festivāls, Masleņica, salūts, balons teātris, Jaungada svinības.			
Cilvēki: ģimene, draugi, citi.	Klase un skolotāja, sportisti.		Ģimene, sportisti, policisti, meitene mājās.	Pilsēt- nieki, pārdevēji.	Cilvēki.	Vecāki un bērni.
Dzīvas būtnes.	Mājdzīvnieki, zoodārzs.		Koks, putni, tauriņi.	Mājdzīvnieki.		
Metaforas un simboli.	Daugava.		Enģelis, svētais, Daugava.		Varavīksne.	Koks

Pilsētas tematizācija ar ainavas palīdzību ir elementārais līmenis, kur bērns, balstoties savā vērojumā, maksimāli reālistiski atveido to, kā "redz pilsētu", uzsverot objektus, kas varētu atšķirt Daugavpili no citām pilsētām. Nereti, lai panāktu skaidrību un precizitāti vēstījumā, bērniem nācies lietot verbālas zīmes – uzrakstīt vai parakstīt zīmējumu, par kura līdzību ar references objektu vai ārpus konteksta atšķirīgumu no līdzīgiem objektiem citās vietās autoram nav bijis pietiekamas pārliecības. Vairāki skolēni Daugavpils īpatnību bija mēģinājuši izteikt ar vēsturisku, simbolisku vai arī objektu ar īpašu māksliniecisku vērtību atveidojumu. Pilsēta bērnu zīmējumos ir atspoguļots arī moderns industrijas, tirdzniecības un tehnikas centrs kā pretstats starp seno, vēsturisko, daudzās etniskajās kultūrās sakņoto un mūsdienīgo, tehnisko vidi, un tas veido īpatnu ritmisku disonansi, kas atrisinās dialogā starp abiem elementiem. Nereti tematizāciju nosaka bērnu pozitīvā pieredze – svētki, izklaides vai sportošana. Savukārt, pārsteidzoši daudz atveidojumu izpelnījās emblemātiski motīvi, kuros konceptuāli minimāliem līdzekļiem izteiktas simboliskas nozīmes, piemēram, putna obelisks, kas atrodas pie Daugavpils robežas, kas fiksē arī pilsētas dibināšanas gadu, Marka Rotko piemineklis vai pilsētas ģerbonis. Tas nozīmē, ka bērni zina pilsētas vēsturi un kultūras bagātības un lepojas ar tām, bet ne mazāk lepojas ar pilsētas mūsdienīgumu un lielpilsētas, kas iesaista gan moderno, gan seno, tradīcijām bagāto dialogisko ritmu. Tādējādi var apgalvot, ka analizētajos bērnu zīmējumos, atveidojot savu pilsētu, izpaužas lojalitāte, lepnums un pašapziņa, kas veido iekļaujošu modalitāti realitātes atveidojumos. Šis secinājums savukārt ļauj pāriet pie konotatīvā līmeņa lasījuma, kurā ir skaidrotas bērnu zīmējumu tēlu un tehnisko elementu pārnestās nozīmes.

Kompozīcijas piešķirto nozīmju skaidrojums (skat. 4.tab.) atklāj galveno tendenci – virzību no mājām, ģimenes un šauras apkārtējās vides (dotais) uz plašāku, publiskāku vidi (jaunais), no reālā, emocionālas piesaistes uz ideālo, racionālo, pie tam pētījumā iekļauto zīmējumu analīze uzrāda, ka izlasē pārstāvēto nelatviešu skolu bērnu fantāzija elementu daudzveidības ziņā jaunā un ideālā nozīmes jomā izrādās ievērojami bagātāka, kamēr Vienības pamatskolas skolēnu darbos dominē dotais un reālais. Tieši tāpat lielāku dažādību un daudzveidību nelatviešu skolu analizētajos zīmējumos uzrāda centrālais figūras pozicionējums.

Tēlu izvietojums kompozīcijā (ar atkārtojumu reizēm) un tā piešķirtā nozīme
(pēc Kresa un van Leuvena (Kress, van Leeuwen, 1996, 181 - 218))

Skola, tēli (atkārtojumu skaits), novietojums, nozīme	Vienības pamatskola	Daugavpils Krievu licejs	Citi (Poļu, 16. vsk. Saskaņas)
Kreisais augšējais stūris = dotais, ideālais	Mākonis, debesis, tāfele, galds, stadions, saule (3)	Saule (3), skulptūra, viesnīca, mēness, mājas (2), mākoņi, putni, koki (3), mašīna	Saule (2), mākoņi
Kreisais apakšējais stūris = dotais, reālais	Māja, baznīca, tornis, kafejnīca, saule (1), ģimene, koki (5), mākonis (2), bērns	Māja (3), baznīca, cilvēki (2), tilts	Koks, kaķis
Labais augšējais stūris = jaunais ideālais	Mākonis, saule (4), veikals	Koki, Viesnīca, koks (2), saule (5), mēness (3), puķes, cilvēks	Koks, putni, saule
Labais apakšējais stūris = jaunais, reālais	Māja, skulptūra, galds, cilvēks, koks	Skola, koks (2), baznīca, mājas (2), sniegavīrs, bērns, kaķis, cilvēks, puķes	Mājas (2), cilvēki, iela
Augša = ideālais, vispārīgais, spēcīgais racionālais	Debesis, koki, saule (2), mākoņi, mēness	Saule (3), debesis (2), koki, mākoņi	Mākoņi (2), debesis (2), Hesburgers, saule,
Apakša = reālais, atsevišķais, vājākais, emocionālais	Zāle, zeme, upe, koki, cilvēki	Māja, zāle (3), puķes, iela (2), tramvajs, koki, oļi	Zāle, taka, iela
Centrs = figūra, vissvarīgāk pozicionētā informācija	Māja/skola/stacija/Vienības names/kafejnīca/sporta halle/universitāte (18), strūklaka (5), koki, Rotko skulptūra (3), ceļš (3), puķes, baznīca (3), tilts (3), upe (1), bērni (4), iela (1), cilvēku grupa (2)	Iela (3), salūts, baznīca, regates, cilvēki (2), baznīcas (2), svētais eņģelis, upe, klavieres, dators, bērni (6), Daugavpils zīme – putns, mājas (10), cietoksnis, koki (2), egle, dāvanas, upe (4), sniegavīrs, pilsētas ainava, skatuve, spīdveja stadions, gaisa balons, zivis, putni	Skulptūra, pilsētas ainava, cietoksnis (2), Latgales karte, mašīnas, cilvēki (2), puķes, mājas (4), baznīca (5), Daugava, tilts, Vienības laukums, salūts, meitene, Latvijas karogs, tramvajs (2), iela, strūklaka (2), Daugavpils putna skulptūra (2), Dubrovina parka skulptūra (2)

Vizuālā vēstījuma retorika bērnu zīmējumos ir ar bērnu zīmējumiem vispār tipiskām iezīmēm. Pirmkārt, novērotais lielākoties tiek reprezentēts ar kādas tā daļas tematizāciju un atveidojumu, kas liecina par metonīmisku nozīmes ietvērumu. Sporta sacensību vai veikala ēkas atveidojums zīmējumā pārstāv visu aktīvo dzīves veidu vai iepirkšanās prieku ikdienā. Otrkārt, arhitektūras pieminekļiem ir divējāda nozīme, tie ir daļa no atveidotās ainavas, bet daudzi no tiem izvēlēti tādēļ, ka ietver metaforiski izpaustu vēlmi, lai visa pilsēta būtu tik skaista (tā tas ir vairākos gadījumos ar dažādu skulptūru vai dekoratīvu pilsētvides elementu atveidojumu, kam nav simboliskas slodzes). Skulptūras (izplatīts analizētajos zīmējumos bija konceptuālu, estētiski lakonisku skulpturālu darbu, piemēram, Rotko piemineklis vai pilsētas robežas simbols – putns atveidojums) un arhitektūras pieminekļi arī ir sava veida simboli, kuru nozīme balstās kultūrā – tā dažādās baznīcas simbolizē garīgumu, lai arī tās nav fiksētas kopienas attēlojumā, tilts simbolizē saliedētību, divu krastu saslēgumu, teātra ēka simbolizē kultūru, viesnīca vai daudzdzīvokļu augstceltne ir sava veida simbols ekonomiskai varenībai, bet mašīnas vai helikopters simbolizē tehniskas zināšanas un prasmes, Daugava, kas

simbolizē laiku, likteņus, bet arī divu krastu nodalījumu. Minētie simboli pārstāvēti visu etnisko grupu skolu skolēnu darbos, lai arī zīmīgi, ka latviešu (jo īpaši Vienības pamatskolas) skolēni lietojuši plašāku simbolisko arhitektūras pieminekļu klāstu, bet minoritāšu skolu atveidojumā nozīmīgākas ir zināšanu, tehnikas, industrijas, tai skaitā kultūras industrijas (festivāls, svētki) simboliskās reprezentācijas. Arī simbolisku objektu – skulptūru, ģerboņa, Latvijas karoga atveidojums parādās visu skolu bērnu darbos, tomēr krievu skolas skolēni Latvijas simboliskās reprezentācijas objektus ir atveidojuši mazāk. Pie reliģiskiem simboliem savukārt var pieskaitīt Eņģeļa un Kristus tēlus kādas meitenes simboliski piesātinātājā zīmējumā.

Pēc U. Eko kodifikācijas līmeņiem visu skolēnu darbos ir ikoniskais atveidojums, kura mērķis ir atveidot redzēto, atmiņā fiksēto maksimāli reālistiskā zīmējumā, ar identiskām īpašībām un identiskām nozīmēm (tas gados vecākajiem bērniem daudzos zīmējumos ir lieliski izdevies). Tomēr, lai saprastu kādēļ tieši šie objekti izvēlēti, lai reprezentētu Daugavpili un kādēļ tie attēloti tieši šādi (piešķirot noteiktas īpašības gan ar krāsu un formas, gan ar kompozīcijas palīdzību), nepieciešams ikonogrāfisks lasījums, kas, savukārt, ļauj izprast, kādēļ vēstījums, neskatoties uz pārliecinošo enerģiskas sociālas darbības akcentu krievu skolēnu zīmējumos un pārliecinošu kultūrvēsturiski balstīto simbolismu latviešu skolēnu darbos, visām skolām relatīvi līdzīgs – tas apliecina kopīgu skolas “iemācītu” ideoloģisko vēstījumu, uz kura bāzes tiek ikonogrāfiski kodēti zīmējumi, vairāk nekā, ņemot vērā kādas etniskās kultūras pamatu. Tropu līmenī, kā jau augstāk minēts, dominē metafora, metonīmija un simbols. Topiskā kodēšana parādās saistībā ar jau minēto simbolisko pilsētvides elementu un simbolisko un vēsturisko elementu reprezentācijā (it īpaši, ņemot vērā šo motīvu biežumu). Tā, piemēram, M. Rotko pieminekļa vai Dinaburgas pils atveide saistīta ar atzītu un vairākkārt dzirdētu stāstu par pilsētas vēsturi un kultūru naratīviem, ko vizuālajā diskursā tieši iesaista to reprezentācija. Entimēmas netika konstatētas, bērnu zīmējumi pēc sava žanra tiecas būt izsmēloši, izvērsti un eksplicīti.

Secinājumi

Kopumā jāsecina, ka Daugavpils skolēnu dzimtās pilsētas atveidojumos parādās divas tendences – tajos bērns vai nu ir izvēlējis izteikt pilsētu ar ainavas palīdzību, kas fiksēta uz novērojumiem un atmiņu, vai arī pilsētas reprezentācijai izmanto kādu atsevišķu objektu ar simbolisku un/vai estētisku nozīmi pilsētas vēstures vai ikdienas dzīves kontekstā, uz ko norāda kompozīcijas elementu pielietošana - figūras / fona attiecības, tā krāsu lietojums. Pilsētas ainavas traktējumā parādās dinamiku reprezentējoši elementi – spilgtas krāsas, asas dažādu virzienu līnijas, dalīti laukumi, daudzveidīgas figūras –, tai skaitā kontrastējošu elementu sastatījums, kas tomēr kompozicionāli līdzsvarots - saskaņots. Pēc krāsu analīzes Krievu liceja skolēnu izveidotās kompozīcijas ir izteikti enerģiskākas un dzīvespriecīgākas. Tāpat cittautu skolēnu zīmējumos denotācijas līmenī iezīmējas lielāks elementu, kontrastu daudzums, bet konotācijas līmenī - aktivitāte, enerģiskums un orientētība uz rīcību. Savukārt, latviešu Vienības pamatskolas skolēnu darbi vairāk atsaucas uz nacionālo vērtību simbolisko slāni, atrodot tos pilsētas ainavā un iekļaujot savā atspoguļojumā. Tomēr atšķirības nav krasas, kā vienā, tā otrā gadījumā zīmējumu kopējā modalitāte ir iekļaujoša, vienojoša, tā norāda par visu atšķirīgo skolu audzēkņu līdzīgu redzējumu, akceptu pilsētas vēstures, dažādības un vērtību (māksla, reliģija, saskaņa, aktivitāte, dinamiskums) nostādnēm, kas acīmredzami apgūtas ģimenē, skolā un ikdienas dzīvē multikulturālajā kontekstā. Abas augstāk minētās tendences nav sadalāmas pa vecuma grupām, skolām, vai etniski kulturālajām kopām, atšķiras vien to kodifikācijas līmeņi un retorisko līdzekļu izmantojums. Zīmīgi arī, ka vairākos zīmējumos par pilsētu pārstāvošo zīmi izvēlēts kāds kultūras, atpūtas, ikdienas dzīves (piemēram, iepirkšanās) vai sporta notikuma atveidojums, kas bērnam vairāk palicis atmiņā. Tikai viens autors izvēlas spilgtus reliģiski piesātinātus simbolus, lai izteiktu

savu attieksmi pret pilsētu – tā bērns izvēlēties paust to, ko citi viņa vienaudži atveidojuši ar svētku, pieminekļu un ikdienas ainu palīdzību – saskaņas, miera, izlīguma un emocionālas piesaistes motīvu.

Literatūra un avoti

1. Anspaks, J. (2006). *Mākslas pedagoģija*. 2.d. Rīga: RAKA.
2. Barthes, R. (1977). *Image - Music - Text*. London: Fontana.
3. Barts, R. (2010). *Mitoloģijas*. Rīga: Omniamea.
4. Briška, I. (2007). *Kompozīcija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
5. Fiske, J. (1990). *Introduction into Communication Theory*. 2.ed. London: Routledge.
6. Hibnere, V. (1998). *Bērna vizuālā darbība 1.daļa*. Rīga: RAKA.
7. Hibnere, V. Grasmane, L. (2000). *Bērna vizuālā darbība 2.daļa*. Rīga: RAKA.
8. Hodge, R., Kress, G. (1988). *Social Semiotics*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
9. Kagaine, Z. (1999). *Tēlainā domāšana vizuālajā mākslā 7. - 9. klasei*. Zvaigzne ABC.
10. Kress, G. van Leeuwen, T. (1996). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.
11. Lester, P. M. (1995). *Visual Communication: Images with Messages*. Belmont: Wadsworth Publishing.
12. Зинченко, В. П. (2002). *Психологические основы педагогики*. Психолого-педагогические основы построения системы развивающего обучения Д. Б. Эльконина - В. В. Давыдова: учеб. Пособие / В. П. Зинченко. – М.: Гардарики.
13. Эко, У. (1998). *Отсутствующая структура. Введение в семиологию*. С. Петербург: Петрополис.